

‘School bij maanlicht’ of instrument van de Verlichting?

Grieks onderwijs onder Osmaans bewind

RAYMOND DETREZ

Φεγγαράκι μου λαμπρό, φέγγε μου νά περπατῶ, νά πηγαίνω στό σκολειό, νά μαθαίνω γράμματα, γράμματα, σπουδάγματα, τοῦ Θεοῦ τά πράγματα.	Mijn glanzende maantje, licht mij voor opdat ik ga, dat ik naar school toe ga, dat ik letters lere lezen, letters, lessen, de dingen van God.
--	--

Het liedje dat wij u in deze les geven stamt uit de Turkse overheersing. De Griekse kinderen moesten toen 's nachts naar de (hage)school, vandaar de woorden van het lied. (*Assimil. Grieks zonder moeite*. Brussel, Amsterdam: ASSiMiL [z.d.], les 12.)

Dat Griekse kinderen ten tijde van de Turkocratie noodgedwongen stiekem 's nachts naar 'verborgen scholen' (κρυφά σχολεία) gingen omdat Grieks onderwijs verboden was, is een mythe die in Griekenland, mede door toedoen van het beroemde schilderij van Nikolaos Gyzis, koppig wordt gekoesterd. Dat het om een mythe gaat is ondertussen uitvoerig aangetoond in tal van wetenschappelijke publicaties (een overzicht in Angelou 1997). Dat de Grieken die mythe koppig blijven koesteren blijkt uit de heisa die telkens weer ontstaat wanneer iemand het waagt om de waarachtigheid ervan in twijfel te trekken (zie bijvoorbeeld Danos 2002). In 2006 verbrandden leden van Gouden Dageraad op het Syntagma plein in Athene exemplaren van het leerboek geschiedenis van Maria Repousi, omdat ze onder meer het bestaan van verborgen scholen had betwist (Clogg 2018: 172-173). Er bestaat zelfs een heuse website, *Kryfo scholio*, die helemaal aan het 'probleem' van de verborgen scholen is gewijd.

De vroegste verhalen over zulke verborgen scholen dateren uit de tijd van de Griekse Onafhankelijkheidsoorlog in het begin van de 19de eeuw, toen de propagandamolen tegen de Osmanen op volle toeren draaide. Tegelijk was

precies in die tijd de kans het grootst dat de Osmanen inderdaad Griekse scholen verboden, want de revolutionaire boodschap werd ook door patriottische leraars tijdens de lesuren verspreid. Voordien sloten de Osmanen soms scholen op verzoek van de kerkelijke overheid zelf wanneer die de leraars ervan verdacht dat ze hun leerlingen besmetten met ketterse of schismatieke ideeën. Ten slotte was het zo dat bij gebrek aan schoolgebouwen soms ateliers van ambachtsslui als klaslokalen werden gebruikt en dat gebeurde dan noodgedwongen 's avonds, na het einde van de werkzaamheden. Hoe dan ook, zelfs al hebben ze hier en daar bestaan, als representatief voor de houding van de Osmanen ten aanzien van het Griekse onderwijs kunnen de verborgen scholen geenszins worden beschouwd.

De Osmaanse context

De laatste school uit de Byzantijnse tijd waarvan de *Oxford Dictionary of Byzantium* onder het lemma 'Education' melding maakt, is meteen ook de eerste – in 1453 – onder Osmaans bewind die we kennen: een school in Adrianopel, op dat ogenblik al bijna honderd jaar de Osmaanse hoofdstad, gerund door een orthodox-christelijke rechter, waarin een leraar en zijn assistent onderricht gaven aan een aantal leerlingen, onder wie de zoon van de rechter zelf (Darouzès 1964: 100-102, 122-123; Kazhdan 1991: 677-678). Tot de entourage van de rechter behoorde ook een aantal geestelijken, onder wie ene Scholarios, vermoedelijk de toekomstige eerste patriarch van Constantinopel na de inname van de stad in 1453.

De Osmanen lieten de zorg om het onderwijs aan orthodoxe christenen volledig over aan de kerkelijke overheden, zoals ze ook de zorg om het onderwijs aan moslimkinderen overlieten aan de islamitische geestelijkheid. Het ging om een van de bevoegdheden die de 'Rum millet-i', de autonome gemeenschap van 'Romeinse', dat wil zeggen Byzantijnse of orthodoxe christenen, genoot. Alle orthodoxe christenen in het rijk – Grieken, maar ook hun Albanese, Slavische, Roemeense en Turkstalige geloofsgenoten – maakten deel uit van de 'Rum millet-i'. Die bestond op de Balkan uit het patriarchaat van Constantinopel, het autocefale aartsbisdom van Ohrid in Macedonië en het Servische patriarchaat van Peć. De Bulgaarse bisdommen, die voor de Osmaanse verovering tot het patriarchaat van Tárnovo hadden behoord, waren ondergebracht bij het patriarchaat van Constantinopel. Buiten Servië en het Bulgaarse platteland, waar het Kerkslavisch stand hield, was in dit hele gebied het Grieks de gemeenschappelijke taal van de liturgie, van de kerkelijke administratie en van het intellectuele verkeer. Het was vanzelfsprekend ook

de taal van het onderwijs – in de zin van de taal waarin onderwezen werd en/of de taal die de niet-Griekstalige leerlingen onder de knie moesten krijgen.

De Osmaanse autoriteiten bemoeiden zich niet met de inhoud en de organisatie van het onderwijs. Waar welke scholen werden geopend en wat en hoe er werd onderwezen was de zaak van het patriarchaat en de lokale geestelijkheid. Het onderwijs moest ook door de orthodox-christelijke gemeenschap worden gefinancierd. Het ontbreken van staatssteun was geen discriminatie, aangezien ook de islamitische gemeenschap het moest doen zonder hulp van de staat. In de praktijk, wanneer het ging om echte scholen met gesalarieerde leraars, werden de nodige middelen meestal gehaald uit een 'vakif' (βακούφι), een onvervreemdbaar eigendom (in de vorm van akkerland, molens, huurhuizen en dergelijke), met de opbrengst waarvan religieuze stichtingen, waartoe kerken, kloosters, zieken- en weeshuizen en scholen behoorden, werden gefinancierd.

Wat heb je vandaag op school geleerd?

Gedurende de eerste eeuwen van de Turkocratie werd het onderwijs in de lagere scholen (κοινὰ σχολεῖα) verstrekt door priesters en monniken in zogenaamde celscholen – ruimten, 'cellen' (κελλία), in of bij kerken en kloosters. Later werd er ook onderwijs gegeven in de ateliers van ambachtslui, soms zelfs door die ambachtslui zelf, tijdens hun werkzaamheden, wanneer die niet met te veel rumoer gepaard gingen (bijvoorbeeld door kleermakers). Het onderwijs bestond in de eerste plaats in een opleiding tot priester of kerkzanger, al verwierven de leerlingen meestal ook wat elementaire rekenkundige kennis. Tot in de 19de eeuw gingen dan ook enkel jongens naar school. Ze leerden eerst de letters herkennen en begonnen dan met de lectuur van religieuze en liturgische teksten: de *Oktoëchos* (Ὀκτώηχος), een boek met hymnen, toegeschreven aan Johannes Damascenus en geklasseerd volgens de acht toonstelsels of soorten melodieën die in de liturgie gebruikelijk waren (en zijn); het *Psalmboek van David*; de *Handelingen* en de *Brieven van de Apostelen*; het *Triodion* (Τριώδιον) met de wisselende gezangen van de *Vasten* en het *Horologion* (Ὠρολόγιον) met de vaste gezangen, de *Pentateuch* en de boeken van de profeten. Het was geen *Jip en Janneke* wat de schoolkinderen leerden lezen – of wat ze memoriseerden – en het wekt dan ook geen verwondering dat de ze na schooltijd, zoals Alexander Helladius (1714: 23) opmerkt “tanquam ex carcere liberati domum petunt” (“zich als uit een kerker bevrijd naar huis reppen”). Daaraan droeg zeker ook de ijzeren discipline bij, die in de scholen heerste. De lesgever beschikte over een lange stok, waarmee

hij alle leerlingen om hem heen kon raken, en lijfstraffen als de bastonnade (φάλαγγας) waren schering en inslag. Eigenlijk staken de leerlingen gedurende hun vijfjarige opleiding nauwelijks iets op en het meeste van wat ze leerden was buiten de kerk volslagen nutteloos (Chassiotis 1881: 13-24).

Wie de lagere school voltooid had, kon zijn opleiding voortzetten aan een school voor voortgezet onderwijs. De kerkelijke overheden moedigden onderwijs op dit niveau aan. In 1572 gaf de Heilige Synode onder patriarch Jeremias II een circulaire uit waarin te lezen stond dat

[d]e Heilige Synode heeft bepaald dat elke bisschop in zijn ambtsgebied zorg moet dragen en naar vermogen financieel bijdragen opdat de goddelijke en heilige letteren zouden kunnen onderwezen worden, en zoveel mogelijk bijstand moeten bieden aan degenen die onderricht willen geven, en aan degenen die wensen te studeren, indien zij niet over de nodige middelen beschikken.

Ὁρισεν ἡ ἅγια σύνοδος ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν. (Sathas 1870: 91)

De secundaire scholen, wier aantal ondanks de goede zorgen van het patriarchaat beperkt bleef, verstrekten onderricht in de 'artes liberales' (vrije kunsten): grammatica, logica, retorica, aritmetica, geometrie, muziek en astronomie. Die scholen hadden uiteenlopende namen: gymnasium (γυμνάσιον), lyceum (λύκειον), academie (ἀκαδημία), museum (μουσεῖον), frontistirion (φροντιστήριον), ekpedevtirion (ἐκπαιδευτήριον) enzoverder. Ook het voortgezet onderwijs was in vele opzichten religieus. Zo lasen de leerlingen de werken van de kerkvaders Basilius van Caesarea, Gregorius van Nazianze en Synesius van Cyrene. Tevens maakten ze, zoals in de Byzantijnse secundaire scholen, kennis met de klassieke toneelschrijvers, filosofen en geschiedschrijvers. Dat gebeurde overigens pas vanaf de 16de eeuw, toen de belangstelling voor de klassieke oudheid, overigens nog steeds in functie van de religieuze opvoeding en de taalkennis, opnieuw begon te groeien (Chassiotis 1881: 24-33).

De Grote School van de Gemeenschap

De meest prestigieuze Griekse onderwijsinstelling in het Osmaanse Rijk was de Grote School van de (orthodox-christelijke) Gemeenschap (Μεγάλη του Γένους Σχολή) oftewel Patriarchale Hogeschool in Constantinopel. Ze was in zekere zin de hervatting van de oude Byzantijnse, na de Vierde Kruistocht in 1204 teloorgegangene patriarchale hogeschool en bleef onder Osmaanse heerschappij onafgebroken bestaan. Haar plechtstatige benaming is echter misleidend: eeuwenlang telde de school maar één of slechts enkele leraars, onder wie wel een aantal vooraanstaande geleerden. Ook varieerde het aantal leerlingen en onderwezen leervakken erg.

We kennen de namen van enkele van de vroegste lesgevers: Mattheos Kamariotis (Ματθαίος Καμαριώτης, ?-1489 of 1490), vermoedelijk de leraar van Gennadios Scholarios, de eerste patriarch na de inname van Constantinopel, en Manouil Korinthios (Μανουήλ Κορίνθιος, begin 16de eeuw). Hoewel je zou denken dat de orthodoxe geestelijke leiders onder de Osmaanse heerschappij wel andere zorgen aan hun hoofd hadden, maakten beiden, zoals de Russische kerkhistoricus Aleksej Lebedev (2012: 347-348) wat smalend vertelt, ruzie over aangelegenheden die altijd gretig als typisch Byzantijns worden bestempeld: Mattheos had in een hymne de Moeder Gods-Levenschenkende Bron (Παναγία-Ζωοδόχος Πηγή) een “altijd-stromende (ἀείρυτος) Moeder van de Wereld” genoemd, terwijl ἀείρυτος volgens Manouil alleen toepasselijk kon zijn op zaken met “een vochtige natuur” (“ο υλαζνοηή πριροδε”). Later in de 16de eeuw stonden achtereenvolgens eminente geleerden en auteurs als Michail Ermodoros-Listarchos (Μιχαήλ Ερμόδορος-Λήσταρχος), Ioannis Zygomalas (Ιωάννης Ζυγομαλάς) en Symeon Kavasilas (Συμεών Καβάσιλας) aan het hoofd van de school.

Patriarch Kyrillos Loukaris (Κύριλλος Λούκαρις, 1620-1638, met onderbrekingen), die de orthodoxe kerk in calvinistische zin wilde hervormen, stelde in 1624 Theofilos Korydalleus (Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, 1570-1645) aan als hoofd van de Grote School. Theofilos had gestudeerd aan het Griekse Sint-Athanasiuscollege in Rome en aan de universiteit van Padua. Daarna had hij les gegeven aan de Griekse school van Flanginis in Venetië, in Athene en op de – toen Venetiaanse – Ionische eilanden. Hij hervormde het leerprogramma van de school in neo-aristototeliaanse geest met de invoering van de filosofie en de logica als aparte disciplines. Patriarch Loukaris introduceerde in 1627 een drukpers in Constantinopel (die maar één jaar functioneerde) en liet in 1629 het Nieuwe Testament in de Griekse volkstaal vertalen (publicatie in Genève in 1638). Na verdachtmakingen door conservatieve orthodoxe

geestelijken en jezuiten en door de Franse en de Oostenrijkse ambassadeurs in Constantinopel werd hij in datzelfde jaar 1638 op bevel van sultan Murad IV als onruststoker gewurgd. Korydalleus verliet daarop Constantinopel en bracht de laatste jaren van zijn leven door als leraar in Athene.

Het leerprogramma van Korydalleus stond naderhand model voor andere orthodox-christelijke hogere onderwijsinstellingen in het Osmaanse Rijk. Sommige priesters zochten bij hun onderricht behoedzaam aansluiting bij bepaalde rationalistische denkrichtingen in het Westen. Dat behoedzaam had niet zozeer te maken met het wantrouwen van de Osmaanse overheid, want die legde zolang er geen politieke implicaties waren veelal een grote onverschilligheid aan de dag, als wel met het ingeroeste wantrouwen van de orthodoxe kerk jegens alles wat uit het katholieke Westen afkomstig was.

Korydalleus werd in 1641 opgevolgd door de geleerde Ioannis Karyofyllis (Ἰωάννης Καρυοφύλλης, ?-1692), maar het was vooral zijn opvolger, Alexandros Mavrokordatos (Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, 1641-1709), die het Griekse onderwijs in het Osmaanse Rijk op een nieuwe leest schoeide. Alexandros was de zoon van een schatrijke vergriekste Genuese handelaar op Chios. Ook hij studeerde eerst aan het Sint-Athanasiuscollege in Rome en daarna neo-aristotelische filosofie en geneeskunde in Padua en Bologna, waar hij in 1664 de doctorsbul verwierf met een proefschrift in het Latijn over de bloedsomloop in de longen. Hoewel hij het bij het verkeerde eind had – hij geloofde dat de longen het bloed door het lichaam pompten – werd zijn proefschrift wegens groot succes later in Frankfurt en Leipzig heruitgegeven. Terug in Constantinopel werd hij in 1665 directeur van de Patriarchale Hogeschool, die onder zijn bestuur 'academie' ging heten. Alexandros doceerde onbezoldigd Griekse literatuur, retorica en wijsbegeerte. In Constantinopel en in diverse steden in Anatolië en op de Balkan stichtte Alexandros 'frontistiria', waarvan hij zelf de werking bekostigde en die hij voorzag van leerboeken. Een aantal daarvan schreef hij zelf: *Ἑρμηνεία εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους* (*Interpretatie van 'Over het ontstaan en de ondergang' van Aristoteles*), *Γραμματική* (*Grammatica*), *Ῥητορική* (*Retorica*), *Ἰερὰ Ἱστορία* (*Gewijde geschiedenis*), *Ἱστορία Ρωμαϊκή* (*Romeinse geschiedenis*), *Φιλοσοφικὰ καὶ φιλολογικὰ ανάμεικτα* (*Filosofische en filologische mengschriften*). In 1673 kwam er een einde aan zijn onderwijsopdracht toen grootvizier Fazıl Ahmet pasja hem aanstelde als grootdragoman (secretaris, vertaler en adviseur) – een functie die hij tot in 1703 uitoefende.

Na hem volgde een aantal minder illustere figuren als directeur van de school, tot in 1759 Evgenios Voulgaris (Εὐγένιος Βούλγαρης, 1716-1806) voor zeventien maanden directeur van de hogeschool werd. Voulgaris was

geboren op Korfoe, studeerde in Ioannina en Padua en werd vervolgens van 1742 tot 1753 leraar aan het Maroutsea in Ioannina, een school die speciaal voor hem was gesticht door de gebroeders Maroutsis, handelaars uit Ioannina in Venetië. Voulgaris onderwees er niet alleen de antieke filosofen, die hij overigens erg overschat vond, maar ook eigentijdse westerse filosofie. In 1753 kreeg hij moeilijkheden met de conservatieve leerkrachten van een concurrerende school, het Balanea (waarover dadelijk meer), en werd directeur van de Academie van Athos (Αθωνιάδα Ακαδημία).

Bij Voulgaris' leraarschap aan deze school moeten we even stilstaan. De Academie van Athos was in 1749 gesticht door de abt van het Vatopediklooster. Die had aanvankelijk Neofytos Kavsokalyvitis (Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, 1689-1784) als leraar in dienst genomen, een bekeerde jood uit Patras. Die had eerst gestudeerd op Patmos, daarna aan de Patriarchale Hogeschool in Constantinopel en bij Evgenios Voulgaris in Ioannina. Neofytos was ingetreden in het klooster van de Heilige Drievuldigheid of Kavsokalyviaklooster, zo genoemd naar de 14de-eeuwse kluizenaar Maximos Kavsokalyvitis die zijn hut (καλύβα) in brand (κάυση) stak telkens zich een andere monnik in zijn buurt vestigde. Neofytos was beroemd om zijn commentaar van duizend pagina's op de – toen alom gebruikte, maar naar veler mening onbegrijpelijke – Griekse grammatica (Venetië 1495) van Theodoros Gazis (Θεόδωρος Γαζής, 1400-1475). Neofytos was ook een van de leiders van de fundamentalistische beweging van de 'kollyvades', letterlijk de 'gruttenvreters', die terug wilden naar de hesychastische traditie en elke westerse invloed op de orthodoxie bestreden.

In 1753 besloot patriarch Kyrillos V, wellicht op advies van Evgenios Voulgaris, om de school op Athos op te tillen tot het niveau van een echte hogeschool. De kloostergemeenschap spaarde geld noch moeite en de school telde weldra een 200-tal leerlingen. Vanaf 1757 stond dus Voulgaris aan het hoofd van de vernieuwde school. Hij gaf zelf de colleges retorica, logica, metafysica en theologie, "volgens de toen nieuwere theorieën" ("κατὰ τὰς τότε νεωτέρας θεωρίας") (Mathas 1884: 318). Hij verwees voortdurend naar eigentijdse Franse, Engelse en Duitse filosofen als Leibnitz en Locke en de wiskundige Christian von Wolff.

Voulgaris werd bijgestaan door Neofytos Kavsokalyvitis, die Griekse filologie doceerde. Een derde assistent, Panagiotis Palamas (Παναγιώτης Παλαμάς, 1722-1802), gaf Oudgriekse literatuur. Nog andere leraars, buiten het kader, betaalde Voulgaris, die het voor die tijd extravagante salaris van 1000 kuruş of grosch opstreek, uit de eigen portemonnee. Voulgaris vertelde later zelf:

Ik liet de lessen altijd uitlopen tot de leerlingen ‘genoeg’ riepen. Zolang het beheer van de grammaticaschool op mijn schouders rustte stopte ik tijdens het oogstseizoen niet met de school tot de leerlingen uitdrukkelijk verzochten om ermee op te houden.

Παρέτεινα τὰς παραδόσεις, ὥστε ὁποῦ πάντοτε οἱ μαθηταὶ τὸ, φθάνει, φώναζον. Ποτὲ δὲν ἔπαυσε τὸ σχολεῖον εἰς τοὺς καιροὺς τῆς ἐργίας, χωρὶς νὰ παρακαλέσουν θερμῶς οἱ μαθηταὶ νὰ ἀργήσωμεν, ὅταν τὸ γραμματικὸν σχολεῖον ἦτον ἐπάνω μου. (Ainianos 1838: 63)

In 1757 werd de hervormingsgezinde patriarch Kyrillos V afgezet en lieten de conservatieve monniken weer van zich horen. Twee jaar later nam Voulgaris ontslag. Waarschijnlijk had die beslissing te maken met de ergernis die zijn onderwijs wekte bij zijn behoudende medebroeders, maar er kunnen ook andere oorzaken zijn geweest. Hij werd opgevolgd door zijn leerling Nikolaos Zerzoulis (Νικόλαος Ζερζούλης, 1706-1762), vertaler van het werk van Wolff en van de Leidense wiskundige en fysicus Petrus van Musschenbroek. De zaken kregen finaal een andere wending toen in 1770 Athanasios van Paros (Ἀθανάσιος Πάριος, 1722–1813), een leerling van Theodoros Kavsokalyvitis, directeur van de school werd. Athanasios was van oordeel dat “wie naar het Westen reisde, alleen daardoor al een atheïst was” en “dat de wiskunde tot atheïsme leidde, met als eerste resultaat het weigeren van de vasten” (“Ὅς τις ἐπάτει τὴν Εὐρώπην, ἦτο χωρὶς ἄλλην ἐξέτασιν ἄθεος. Ἡ μαθηματικὴ κατ’ αὐτὸν ἦτο πηγὴ τῆς ἀθείας, τῆς ὁποίας πρῶτον ἀποτέλεσμα ἦτον ἡ κατάλυσις τῆς νηστείας”) (Gedeon 1883: 248). De studenten kwamen in opstand, de school werd gesloten en ging uiteindelijk in vlammen op, naar verluidt in brand gestoken door monniken die volgens de Russische bedevaarder Porfirij Uspenskij van mening waren “dat geleerdheid voor deze wereld niet nodig was” (“ученость не нужна для того света”) (Lebedev 2012: 387).

Patriarch Serafim II gaf Voulgaris in 1759 een aanstelling als directeur van de Patriarchale Hogeschool in Constantinopel, maar na zeventien maanden kreeg hij ook daar moeilijkheden. Toen in 1763 Samuel I Handzeris patriarch werd – veeleer een boekhouder en een manager dan een theoloog – kwam aan de bescherming van het patriarchaat definitief een einde. Voulgaris emigreerde naar de Roemeense Vorstendommen en na een kort verblijf in Leipzig en Berlijn vestigde hij zich op uitnodiging van keizerin Catherina de Grote in Rusland. Daar was hij werkzaam als bibliothecaris en bisschop. In Rusland schreef Voulgaris nog boeken over zulke diverse onderwerpen als

logica, metafysica, theologie, empirische wetenschap, astronomie en euthanasie. Ondanks zijn belangstelling voor het West-Europese rationalisme en de Verlichting bleef hij een fervent verdediger van het orthodoxe christendom. Het was vooral zijn afkeer van het katholicisme die hem voor de kerkelijke overheden ondanks zijn rationalistische filosofische opvattingen toch acceptabel maakte. Aan zijn oprechte bewondering voor Voltaire hoeft niet getwijfeld te worden, maar met diens aanvallen op de religie zelf was hij het niet eens. Wel beschouwde hij religieuze verdraagzaamheid als een christelijke deugd. Priesters moesten ongelovigen en kettters door overtuigingskracht op het rechte pad houden.

Voulgaris keerde nooit meer naar Griekenland terug, maar zijn vertalingen en originele werken vonden in gedrukte vorm of in de vorm van handgeschreven kopieën een grote verspreiding. In de loop van zijn leven vertaalde hij ten behoeve van zijn studenten onder meer werk van John Locke (*An Essay Concerning Human Understanding*, ten dele, uit het Frans), wiskundige traktaten van Antonio Genovesi, Willem Jacob 's Gravesande, Christian von Wolff en vele anderen. Van zijn eigen werk moet in de eerste plaats de monumentale synthese *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανωθεῖσα* (*De logica, verzameld [uit het werk] van de ouden en de nieuwen*, Leipzig 1766) worden vermeld, naast zijn driedelige *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς* (*Elementen van de metafysica*, Venetië 1805), *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις* (*De leerstellingen van de filosofen*, Wenen 1805), een filosofische benadering van de fysica en de kosmogonie, *Περὶ συστήματος τοῦ Παντός* (*Over het systeem van het Al*, Wenen 1805) en de vele theologische traktaten over het Grote Schisma (een bespreking van de belangrijkste werken van Voulgaris in Henderson 1971: 41-75). Door Voulgaris' toedoen veroverde het rationalisme definitief een plaats in de orthodox-christelijke onderwijsinstellingen in het Osmaanse Rijk en was de weg gebaad voor de Verlichting, niet alleen onder de Grieken, maar onder alle orthodoxe christenen in het Osmaanse Rijk.

Koraïs schreef in 1803:

Ce respectable prélat est aujourd'hui le doyen des gens instruits de la nation. Il a été un des premiers qui ont contribué le plus efficacement à la révolution morale qui s'opère dans ce moment parmi les Grecs. (Geciteerd in Gedeon 1883: 167)

De school op Patmos

Een andere bekende school, naast de Grote School van de Gemeenschap in Constantinopel en de school op Athos, was die op Patmos (Πατμιάδα Σχολή). Ze was gesticht in 1713 door Makarios de Kloosterling (Μακάριος ο Καλογεράς), die gestudeerd had aan de Grote School in Constantinopel, en bevond zich bij de beroemde grot waarin de apostel Johannes de Openbaring had geschreven. De studenten verbleven in het naburige klooster van Johannes de Theoloog, dat naar hem was genoemd. In 1720 verliet de eerste lichte alumni de instelling. Aanvankelijk ging het slechts om enkele tientallen studenten, maar in 1836 was hun aantal gegroeid tot bijna 100.

Gedurende 25 jaar doceerde Makarios op zijn eentje en zonder enige vergoeding een onwaarschijnlijk aantal vakken: grammatica, retorica, filosofie, theologie, Grieks, Latijn en kerkzang. Later werd hij bijgestaan door enkele van zijn leerlingen. In de lessen filosofie maakten de leerlingen kennis met de *Interpretatie van 'Over het ontstaan en de ondergang' van Aristoteles* van Alexandros Mavrokordatos met kanttekeningen van Makarios zelf, en met een keuze uit de brieven van de neoplatonische filosoof en bisschop Synesius van Cyrene (ca. 370-413). De theologie werd onderwezen op basis van de *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* (*Precieze uiteenzetting van het orthodoxe geloof*) van Johannes Damascenus. Ook een boek van de arts en theoloog Georgios Koressios (Γεώργιος Κορέσιος, ca. 1566 – na 1659), een leerling van Galileo Galilei, die polemiseerde met de katholieken over het 'Filioque' en de transsubstantiatie, behoorde tot de leerstof.

De school op Patmos leidde vooral kanselredenaars op. Makarios gebruikte de boeken over retorica van Theofilos Korydalleus en Alexandros Mavrokordatos, en schreef ook zelf een leerboek homiletiek, *Ἐκθεσις κανόνων ῥητορικῶν ἱεροκήρυξι μάλιστα συμβαλλομένων, οὗς ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς ὁ ἐν ἱεροδιδασκάλοις Μακάριος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπανθισάμενος προῦθηκε τοῖς φιλολόγοις* (*Uiteenzetting over de retorische regels, in het bijzonder geëigend voor kanselredenaars, welke de priester-leraar Makarios uit het Latijn in de Griekse taal bloemleesde, bestemd voor filologen*, Venetië 1755). Het telde slechts 82 pagina's, maar werd aangevuld met een aantal van de vele eigen homilieën, die Makarios ter beschikking stelde van zijn leerlingen. Makarios noemde zijn leerlingen kopiïsten, wat doet vermoeden dat zij hun kennis vooral opstaken tijdens het kopiëren. De Russische pelgrim Vasilij Grigorovič-Barskij (1886: 188, 189), die jarenlang als leerling van Makarios op Patmos verbleef, beweerde dat Makarios "van veel van de vissers en boeren filosofen en theologen maakte" ("многи отъ рибарей и земледѣльевъ

φίλοσοφι и богослови сотвори”) en dat zijn school “voor de arme Grieken, in gevangenschap verkerend onder het juk van de mohammedaanse slavernij, net als het oude Athene is” (“Грекомъ бѣднимъ, въ плѣни сушимъ подъ игомъ работи махометанской, вмѣсто онихъ древнихъ Аѳинъ есть”).

Na de dood van Makarios in 1737 verkommerde de school, tot patriarch Theodosios II zich in 1769 met de zaak bemoeide en monnik Daniil Kera-meus (Δανιήλ Κεραμεύς, ?-1801), een uitstekend manager, naar Patmos stuurde. Spoedig daarna telde de school weer tweehonderd leerlingen. Na de dood van Daniil in 1801 trad het verval definitief in, vooral doordat de monniken van het klooster van Johannes de Theoloog niet naar de school omkeken.

De scholen in Ioannina

In Ioannina bleef de Byzantijnse school in het klooster van de Heilige Nikolaos, gesticht in 1282, onder de Osmaanse heerschappij functioneren. De directeurs waren allen leden van de beroemde Byzantijnse familie Filanthropinos. De laatste vertegenwoordiger, Ioannis Filanthropinos (Ἰωάννης Φιλανθρωπινός) overleed in 1642. Daarna raakte de school vermoedelijk in verval; er zijn althans geen namen van latere directeurs meer bekend. De school van Epifanios Igoumenos (Σχολή Επιφανίου Ηγουμένου) of Kleine School (Μικρή Σχολή) verving in 1645 of 1648 de verdwenen school van de Filanthropenen. Ze bleef bestaan tot in 1758.

Naast de school van de Filanthropenen en haar opvolger bestond er een soort van stedelijke school in de vesting van Ioannina, waar de Grieken in 1431, toen de stad zich aan de Osmanen overgaf, de toelating kregen te blijven wonen. Na een opstand in 1612 werden ze alsnog uit de burcht verdreven, wat meteen ook het einde van de school betekende.

Vanaf het midden van de 17de eeuw kende Ioannina een grote economische bloei als gevolg van de opkomende handel met havensteden aan de Adriatische zee. Veel rijke handelaars uit Ioannina vestigden zich in Venetië. Ze deponeerden omvangrijke sommen geld bij Venetiaanse banken, met de opdracht om ook na hun dood met de opbrengst ervan scholen in Ioannina te financieren. Emmanouil Gioumas stichtte in 1676 een naar hem genoemde school (Σχολή Εμμανουήλ Γκιούμα), ook Grote School (Μεγάλη Σχολή) geheten, om het onderscheid te maken met de Kleine School van Epifanios Igoumenos. Aan de school van Gioumas werden filosofie en wiskunde onderwezen en vanaf 1775, op kosten van Ioannis Mouroutsos (Ἰωάννης Μουρούτσος, ?-?), een andere handelaar uit Ioannina in Venetië, ook theologie.

Tal van beroemde geleerden gaven aan de school onderwijs. De eerste in de reeks was Methodios Anthrakitis (Μεθόδιος Ανθρακίτης, 1660-1736). Hij was geboren in Epirus, studeerde in Ioannina en Venetië en werd daarna leraar in Kastoria, Siatista en ten slotte, vanaf 1715, in Ioannina. Hij kwam in opspraak omdat hij cartesiaanse filosofie doceerde, het copernicaanse zonnestelsel verdedigde en een aanhanger heette te zijn van de Spaanse quiëtist Miguel de Molinos (Kitromilides 1999: 43-48). In 1723 werd hij om die reden door de Heilige Synode in Constantinopel uit zijn priesterlijk ambt ontzet. In een brief aan de burgers van Ioannina schreef hij over zijn tegenstanders:

Bedenk of ze door geloofsijver of door de Heilige Geest bewogen werden om de boeken over logica en fysica en Euclides en andere wiskundige werken te verzamelen en in de hof van de kerk op drie plaatsen vuren aan te steken en ze erin te gooien ... en ze verbrandden ze alsof het ging om de ketterij van Arius of van de bestrijders van de Heilige Geest, boeken die heel de wereld bestudeert en die niets te maken hebben met het geloof. (...)

Daarna stelden ze voor mij een biecht op, die ik moest onderteekenen (...) Ik nam ze aan en trok me terug om ze te overdenken en, beseffend dat ze tegen mijn geweten inging (...), verborg ik me en tot nu toe leef ik gepijnigd in een huis. En nu zijn ze van plan om naar overal in Roemelië boodschappen te sturen, opdat de mensen, zodra ze iets van de leraar vernemen, hem zouden vervloeken en wegsturen.

Στοχασθήτε ἂν κινοῦνται ἀπὸ ζῆλον πίστεως, καὶ ἂν διὰ Πνεύματος Ἁγίου συναθροίζον λογικὰς καὶ φυσικὰς καὶ Εὐκλείδην καὶ ἕτερα μαθηματικὰ καὶ ἀνάπτουν φωτίαν εἰς τὴν αὐτὴν τῆς ἐκκλησίας εἰς τρία μέρη καὶ τὰ ἔρριψαν μέσα ... καὶ τὰ καίουν ὡσὰν νὰ ἦτον Ἀρείου αἵρέσεις ἢ πνευματομάχων, βιβλία ὅπου ὅλος ὁ κόσμος τὰ σπουδάζει, ὅπου δὲν ἔχουν νὰ κάμουν ὀλότελα μὲ τὴν πίστιν...

Μετὰ ταῦτα μοῦ συνθέτουν μίαν ὁμολογίαν νὰ ὑπογραφῶ... τὰ ὅποια λαμβάνοντάς τα ἀνεχώρησα νὰ τὰ στοχασθῶ, καὶ γνωρίζοντάς τα ἐναντία τῆς συνειδήσεώς μου, ... ἐκρυβήθην, καὶ εἶμαι ἕως τῶρα κεκλεισμένος εἰς οἶκον ἀπόκρυφον ταλαιπωρούμενος. Τῶρα μελετῶσι νὰ στείλουν εἰς ὅλην τὴν Ρούμελην, ὅπου ἀκούεται διδασκαλος, νὰ τὸν ἀφορίσουν καὶ νὰ τὸν διώξουν. (Geciteerd in Kitromilides 1999: 46)

De burgers van Ioannina namen het op voor Anthrakitis en dankzij hun tussenkomst werd hij opnieuw als leraar aangesteld, op voorwaarde dat hij voortaan alleen de officiële doctrine onderwees.

Anthrakitis werd in 1723 aan het hoofd van de school opgevolgd door zijn leerling Balanos Vasilopoulos (Μπαλάνος Βασιλόπουλος, 1694-1760). Hij was de auteur van *Ὁδὸς Μαθηματικῆς* (*De weg van de wiskunde*, Venetië 1749), een op de Griekse scholen van toen veel gebruikt leerboek. Met zijn *Μέθοδος γεωμετρικῶς χωροῦσα περὶ εὐρέσεως τῶν δύο μέσων συνεχῶς ἐξῆς ἀνάλογον γραμμῶν* (*Methodus geometrica investigandi et inveniendi duas medias continuo proportionales inter datas rectas lineas*, Venetië 1756) probeerde hij de wereld ervan de overtuigen dat hij het Delische probleem of de verdubbeling van de kubus met passer en liniaal had opgelost. Hoewel hij het bij het verkeerde eind had hield zijn 'oplossing' de wiskundigen van zijn tijd jarenlang bezig, wat een aanwijzing is voor de uitstraling die het werk van een Grieks geleerde uit een Osmaanse provinciested in Europa kon hebben. Balanos was zo beroemd dat de school naar hem het Balanea (Μπαλαναία Σχολή) werd genoemd. Na zijn dood in 1760 werd hij opgevolgd door zijn zoon Kosmas (Κοσμάς Μπαλάνος, 1731-1808), eveneens een wiskundige, die de school leidde tot in 1799. Van zijn hand is een postuum gepubliceerd werk, *Ἀντιπελάργησις* (*Tegen de ooievaar*, 1816), waarin hij zijn vaders oplossing van het Delische probleem weerlegde. (De rare titel van dit werk is een doordenkertje: de ooievaar ging door voor het dier dat het best voor zijn jongen zorgde.)

Overigens blijkt uit de geschiedenis van het onderwijs in Ioannina, net als uit de ontwikkelingen in de Athoniada, dat niet elke school, hoe beroemd en veel bezocht ook, per se de ideeën van het rationalisme en de Verlichting uitdroeg. De Balanea voerde een conservatief, klerikaal orthodox-christelijk beleid. Balanos Vasilopoulos was een fel tegenstander van de 'liberaal' Voulgaris en lag mee aan de basis van diens ontslag uit het Maroutsea in 1753. Zijn zoon Kosmas zette het bekrompen beleid van zijn vader voort en zou naast de eigentijdse filosofie zelfs de studie van vreemde talen uit de school hebben geband met het argument dat die de wegbereiders waren van de goddeloosheid. Naast ideologische meningsverschillen speelden vermoedelijk ook de pogingen om zo veel mogelijk leerlingen van elkaar af te snoepen een rol in de conflicten tussen de scholen (zie Kourmantzi-Panagiotakou 1991 voor een gedetailleerde geschiedenis van de scholen in Ioannina).

Aan het progressieve Maroutsea werd Voulgaris' plaats in 1795 ingenomen door Athanasios Psalidas (Αθανάσιος Ψαλίδας, 1767-1829). Die had enkele jaren theologie gestudeerd in Rusland en was vervolgens in de jaren

1787-1795 in Wenen – waar in 1793 Rigas Fereos arriveerde – in de ban geraakt van het Franse revolutionaire gedachtegoed. In 1795 keerde hij terug naar Ioannina, dat inmiddels de hoofdstad was geworden van het semionafhankelijke vorstendom van de lokale potentaat Ali pasja, een vergriekste Albanese moslim uit Tepelenë in Zuid-Albanië. Ali regeerde als een tiran, maar beschermde wetenschappen en onderwijs. Psalidas werd een van de adviseurs en diplomaten van de pasja. Tegelijk gaf hij gedurende 25 jaar de lessen geschiedenis, aardrijkskunde, natuurwetenschappen (met experimenten in de klas), economie en vreemde talen (waaronder Latijn).

Dat deed hij aanvankelijk aan het Maroutsea, maar toen er na de verovering van Venetië door Napoleon in 1797 een einde kwam aan de sponsoring vanuit die stad, moest er uitgekeken worden naar andere vormen van financiering. Vanaf 1797 werd – op instigatie van Psalidas – een nieuwe school annex bibliotheek bekostigd door Zois Kaplanis (Ζώης Καπλάνης, 1736-1806), een Epirotisch handelaar, rijk geworden met de handel met Rusland. Psalidas werd directeur van het Kaplanea en hervatte de strijd met het conservatieve Balanea. Psalidas was berucht om zijn radicale standpunten en werd zelfs beticht van atheïsme. Hij is vermoedelijk de ‘anonieme Helleen’, die in 1806 in Italië *Ἑλληνική Νομαρχία ἤτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας* (*Griekse Nomarchie, of een Woord over Vrijheid*) publiceerde. Hij zat helemaal op de lijn van Rigas Fereos, aan wie hij zijn boek opdroeg, en klaagde nog feller dan Korais het beleid van het patriarchaat van Constantinopel aan.

Daarom zeg ik: de geestelijkheid, die de kerkelijke verordeningen met de wetten van de staat wilde laten samenvallen, opdat ze zodoende ontzag zou inboezemen en zonder moeilijkheden kon beschikken, begreep dat het nodig was eerst het volk te verblinden met onwetendheid (...) en ze probeerde elke vorm van de studie onder de Grieken te doven en verdedigde de onwetendheid. De wetenschappen, die voordien bloeiden, begonnen weg te kwijnen, de scholen gingen dicht, de leraars werden idioten en de waarheid ging met de filosofie in ballingschap. Er was geen ander boek te vinden buiten de werken van priesters. Wie letteren studeerde kon alleen maar lezen over de wonderen en de levens van de heiligen. Hoewel ze de vrijheid beminden werden de beklagenswaardige Grieken, beroofd van het licht van de filosofie, bijna slaven uit gewoonte en, afgestompt door onwetendheid en bijgeloof, gehoorzaamden en vreesden ze hun tirannen zonder te weten waarom.

Ἄφοῦ, λέγω, τὸ ἱερατεῖον ἠθέλησε νὰ ἐνώσῃ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐντάγματα μὲ τοὺς πολιτικοὺς νόμους, διὰ νὰ τιμᾶται ἐν ταύτῳ καὶ νὰ ὀρίζῃ χωρὶς δυσκολίαν, ἐκατάλαβεν, ὅτι ἀναγκαῖον ἦτον πρότερον νὰ τυφλώσῃ τὸν λαὸν μὲ τὴν ἀμάθειαν, διὰ νὰ στερεώσῃ καλλιότερα τὸν σκοπὸν του, καὶ οὕτως ἐπροσπάθησεν νὰ ἐσβήσῃ κάθε σπουδὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ὑπερασπίσθῃ τὴν ἀμάθειαν. Αἱ ἐπιστῆμαι, ὅπου πρότερον ἦνθιζον, ἄρχισαν νὰ μαρανθῶσι, τὰ σχολεῖα ἐσφαλίσθησαν, οἱ διδάσκαλοι ἐμωράνθησαν, καὶ ἡ ἀλήθεια μὲ τὴν φιλοσοφίαν ἐξωρίσθησαν. Ἄλλο βιβλίον δὲν εὗρισκετο, εἰμὴ τὰ πονήματα τῶν ἱερέων. Κάθε φιλόλογος ἄλλο δὲν ἤμποροῦσε νὰ ἀναγνώσῃ, εἰμὴ τὰ θαύματα καὶ τοὺς βίους τῶν ἁγίων, καὶ οἱ ταλαίπωροι Ἕλληνες, ἀγκαλὰ καὶ φιλελεύθεροι, ὑστερημένοι ὅμως ἀπὸ τὸ φῶς τῆς φιλοσοφίας, ἔγιναν σχεδὸν δοῦλοι κατὰ συνήθειαν, μεμεθυσμένοι δὲ ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν καὶ δεισιδαιμονίαν, ὑπήκουον καὶ ἐφοβοῦντο τοὺς τυράννους των, χωρὶς νὰ ἤξεύρουσαν τὸ διατί. (*Elliniki nomarchia* 1806)

De ‘anonieme Helleen’ stelde zijn hoop op de Grieken in West-Europa, die met hun kennis en ervaring zouden bijdragen tot de emancipatie van het Griekse volk. Hij had het niet over democratie, maar over nomarchie – bestuur door (democratisch gestemde) wetten in plaats van door monarchen.

In augustus 1820 werd zowat heel Ioannina, inbegrepen de scholen en de bibliotheken, bij de Osmaanse militaire operaties tegen Ali pasja in de as gelegd. Onder de onafhankelijkheidsoorlog, die vooral in Attika en op de Peloponnesos woedde, had Ioannina echter weinig te lijden. Het ontloopte zich tegen het einde van de jaren 1820 opnieuw als een belangrijk centrum van Grieks onderwijs. De schatrijke broeders Athanasios en Nikolaos Zosimas (Αναστάσιος Ζωσιμάς, 1754-1828, Νικόλαος Ζωσιμάς, 1758-1842), die eveneens handel dreven met Rusland, voorzagen de Bank van Moskou van de nodige middelen om de bouw en de werking van een nieuwe school, het Zosimea, te bekostigen. Onder de bezielende leiding van Anastasios Sakellarios (Αναστάσιος Σακελλάριος), directeur van 1833 tot 1862, groeide de school uit tot een van de belangrijkste in het Osmaanse Rijk. Niet alleen Grieken, maar Albanezen, Slaven, Vlachen en zelfs Turken bezochten ze. Wie afstudeerde aan het Zosimea hoefde aan de Universiteit van Athene geen toegangsexamen meer te doen.

De academie van Moschopolis

Moschopolis, vandaag het dorpje Voskopojë in Oost-Albanië, was in de 18de eeuw een belangrijke Osmaanse stad. Het was gelegen op de handelsweg tussen Vlorë aan de Albanese kust en Istanbul, die intensief gebruikt werd door de Venetianen, maar onderhield ook commerciële contacten met Triëst, Boedapest, Wenen en andere steden in Centraal-Europa. Van de economische bloei getuigen de resten van de vele kerken, die in de 17de eeuw werden gebouwd en vandaag een toeristische attractie vormen. Hoewel Vlachen de meerderheid van de bevolking uitmaakten, leefden er ook Albanezen en Grieken.

Moschopolis kreeg een eigen school in 1700 en rond 1730 ook haar eigen drukpers. In de loop van de volgende jaren werden in Moschopolis een twintigtal boeken gedrukt – overwegend religieuze literatuur in het Grieks. In 1744 werd de school omgedoopt tot Nieuwe Academie (Νέα Ακαδημία) en vervolgens ontpropte ze zich als een van de belangrijkste centra van hoger onderwijs, net als het Zosimea later niet alleen voor Grieken, maar voor alle orthodoxe christenen op de Balkan. De onderwijstaal was Grieks. Beroemde geleerden werden aangetrokken om aan de academie les te geven (Chassiotis 1881: 53-54). De eerste directeur van de Nieuwe Academie was Sevastos Leontiadis (Σεβαστός Λεοντιάδης, 1690-1765), een leerling van Methodios Anthrakitis in Ioannina. Leontiadis werd in 1750 als directeur opgevolgd door zijn pupil Theodoros Kavaliotis (Θεόδωρος Καβαλιώτης, 1718-1789), een leerling van Voulgaris in Ioannina en auteur van onder meer een *Εισαγωγή Γραμματικῆς* (*Inleiding tot de [Griekse] grammatica*, Moschopolis 1760) en een leerboek metafysica (Peyfuss 1989: 96-97). Zijn *Πρωτοπειρεία* (*Grondbeginselen*, Venetië 1770) bevatte een drietalig woordenboek (Grieks-Albanees-Aroemeens) van 1170 woorden, dat waarschijnlijk als voorbeeld heeft gediend voor het viertalige woordenboek van Daniil van Moschopolis (Δανιήλ Μοσχοπολίτης, 1754-1825), dat opgenomen is in diens *Εισαγωγική Διδασκαλία* (*Inleidend onderwijs*, Venetië 1793 of 1794, 1802²). De vier talen waar het om gaat zijn demotisch Grieks (Ῥωμαϊκά), Aroemeens of Vlachs (Βλαχικά), Bulgaars (Βουλγαρικά) en Albanees (Ἀλβανιτικά), de talen die in of om Moschopolis werden gesproken. In de even beroemde als beruchte berijmde proloog roept Daniil, zelf een Vlach, Albanezen, Bulgaren en Vlachen op om hun eigen taal te vergeten en Grieks te leren:

Albanezen, Vlachen, Bulgaren, anderstaligen, verheugt u,
En bereidt u allen voor om *Romaioi* te worden.
Vergeet uw barbaarse taal, tongval en zeden,

Die voor uw nakomelingen verzinsels zullen lijken.
Bewijs uw afstamming eer, net als uw vaderlanden,
En maakt de Albanees-Bulgaarse [vaderlanden] Helleens.

(...)

Ooit anderstalige volken, maar ijverig in de godsvrucht,
Verwerft de taal en de spraak van de *Romaioi*,
En maakt ze uitgebreid te nutte in uw bezigheden
En in al uw commerciële ondernemingen.

(...)

Ontwaakt uit de diepe slaap van de onwetendheid,
Leert de Griekse taal, de Moeder van de wijsheid.

Ἄλβανοὶ, Βλάχοι, Βούλγαροι, Ἀλλόγλωσσοι χαρήτε,
Κι' ἔτοιμασθήτε ὅλοι σας, Ῥωμαῖοι νὰ γενήτε.
Βαρβαρικήν ἀφήνοντες γλώσσαν, φωνήν, καὶ ἦθη,
Ὅπου στοὺς Ἀπογόνους σας νὰ φαίνωνται σὰν μῦθοι.
Γένη σας νὰ τιμήσετε, ὁμοῦ καὶ τὰς Πατρίδας
Τὰς Ἀλβανοβουλγαρικὰς κάμνοντες Ἑλληνίδας.

(...)

Λαοὶ οἱ πρὶν ἀλλόγλωσσοι, ἀλλ' εὐσεβεῖς τὰ θεῖα,
Ῥωμαίων ν' ἀποκτήσετε γλώσσαν καὶ ὁμιλίαν.
Μεγάλως ὠφελούμενοι εἰς τὸ ἐπάγγελμά σας,
Κ' εἰς ὅλα τὰ ἐμπορικὰ ἐπιχειρήματά σας.

(...)

Ἐυπνίσατε ἀπ' τὸν βαθὺν ὕπνον τῆς ἀμαθείας,
Ῥωμαίικια γλώσσα μάθετε, Μητέρα τῆς Σοφίας.

(*Isagogiki didaskalia* 1802²)

Alle Griekse scholen werden bezocht door orthodoxe leerlingen van allerlei etnische origine en ze oefenden onmiskenbaar een vergrieksende invloed uit, maar het was vóór de 19de eeuw niet de bedoeling van die leerlingen ook Grieken in etnische zin te maken. Ook voor Daniël blijkt vergrieksing veeleer een kwestie van culturele ontvoogding in de geest van de Verlichting. Bovendien diende de kennis van het Grieks voor hem in de eerste plaats heel pragmatische doeleinden: “Maakt ze uitgebreid te nutte in uw bezigheden en in al uw commerciële ondernemingen”.

Andere scholen

Naast de genoemde scholen voor voortgezet onderwijs bestonden er in de 18de en de 19de eeuw nog tientallen andere. Wanneer we de lijst van Georgios Konstantinos (1786: 8, voetnoot α) en het overzicht in Georges Chassiotis (1881: XIII, 73-75) combineren – beide overlappen elkaar grotendeels – komen we tot het volgende: twee scholen in Constantinopel, drie in Ioannina, twee in Thessaloniki, twee in Athene en twee in Boekarest (Wallachije), en telkens één in Adrianopel, Agrafa, Alexandrië, Ambelakia, Arta, Athos, Chios, Dimitsana, Filippoupolis (Plovdiv in Bulgarije), Iași (in Moldavië), Jeruzalem, Kastoria, Kreta, Kydonies (Ayvalık in Turkije), Levkosia (op Cyprus), Mesolongi, Moschopolis, Mytilini, Palea Patra, Patmos, Rodos, Salona (nu Amfissa), Samos, Siatista, Sifnos, Smyrna, Thessaloniki, Trebizonde, Trikala, Tripolis (op de Peloponnesos), Tyrnavos en Veria (een exhaustief overzicht in Evangelidis 1936). Daarbij moet wel voor ogen worden gehouden dat niet alle scholen de hele tijd bleven bestaan en ze ook niet alle, zoals sommige ervan, honderden leerlingen hadden. Sommige scholen gingen dicht wegens financiële problemen. De aantrekkingskracht van de scholen hing ook in grote mate af van de faam van de leraren.

Vernieuwing

Onder druk van de militaire nederlagen tegen Rusland en het Habsburgse Rijk, die het Osmaanse Rijk op het einde van de 18de eeuw had geleden, voerde sultan Selim III (1789-1808) een aantal hervormingen door, dat de aanloop vormde tot de grote Osmaanse staatshervorming, de 'Tanzimat', in de 19de eeuw. Het ging in de eerste plaats om militaire hervormingen, maar sommige ervan hadden ook betrekking op het onderwijs. Zo werden de Griekse scholen in het begin van de 19de eeuw officieel door de Porte erkend, wat zowel bescherming als controle inhield. Dimitrios Mourouzis (Δημήτριος Μουρούζης, 1768-1812) werd met een 'berat' (decreet) van de sultan aangesteld als een soort van inspecteur-generaal van de Griekse scholen en ziekenhuizen. Dat leidde tot een nieuwe bloei van het onderwijs, die niet zozeer tot uiting kwam in een toename van het aantal scholen als wel van het aantal leerlingen.

Een zonder meer revolutionaire vernieuwing was de invoering van het Bell-Lancastersysteem of systeem van mutueel onderwijs (αλληλοδιδασκτική μέθοδος), waarbij oudere leerlingen, onder leiding van een of enkele leerkrachten, onderricht gaven aan de jongere leerlingen, gebruik makend van

moderne(re) leermiddelen. Het systeem werd gepropageerd door Georgios Kleonoulos (Γεώργιος Κλεόβουλος, ca. 1785-1828) onder de leden van de Vereniging van de Vrienden van de Muzen (Φιλόμουσος Εταιρεία) in een reeks artikelen in het beroemde, in Wenen verschijnende tijdschrift *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (*De geleerde Hermes*). Kleonoulos opende de eerste school voor mutueel onderwijs in zijn geboortestad Filippoupolis (Plovdiv). Hij ontwierp ook zelf de muurplaten (πίνακες), aan de hand waarvan de leerlingen leerden lezen en rekenen. Door zijn toedoen en met de financiële steun van de Vereniging van de Vrienden van de Muzen verschenen er scholen voor mutueel onderwijs in Athene (een voor jongens en een voor meisjes), op Paros en Syros, in Tripolitsa en Navplion op de Peloponnesos en in vele andere Osmaanse steden. De meeste lagere scholen bleven ondertussen wel van het type celscholen.

In de 19de eeuw openen Amerikaanse, Britse en vooral Franse zendelingen – tot grote ergernis van de orthodoxe en de Armeense geestelijkheid – katholieke en protestantse scholen, die onderwijs boden op basis van moderne pedagogische inzichten. Ze oefenden een grote aantrekkingskracht uit, zelfs op de islamitische bevolking. Veel bekeerlingen maakten ze niet, maar ze zetten de andere scholen er wel toe aan de moderne onderwijsvormen over te nemen.

Theologische hogeschool van Chalki

In alle scholen droeg het onderwijs een uitgesproken religieuze stempel, maar zelfs de Grote School van de Gemeenschap en de scholen op Athos en Patmos waren geen echte theologische hogescholen. Zulke school kwam er voor het eerst in 1844 met de stichting van de Theologische School van de Grote Kerk van Christus (Θεολογική Σχολή της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας) of Heilige Theologische Hogeschool van Chalki (Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης). Chalki, in het Turks Heybeli ada, is een van de Prinseneilanden in de Zee van Marmara in de buurt van Constantinopel. De school werd gebouwd op de plek van het klooster van de Heilige Drievuldigheid, in de 9de eeuw gesticht door de geleerde patriarch Fotius, maar inmiddels in verval geraakt. Alleen de kleine kerk stond er nog. Het was, vertellen reizigers, een prachtig wit gebouw, dat al van in de verte boven de beboste heuvel in het middel van het eiland uitstak “als een arendsnest” (“орлиным гнездом”) (Lebedev 2012: 396-397). Het huidige gebouw, opgetrokken twee jaar nadat een aardbeving dat van 1844 had vernield, dateert van 1896.

De Theologische School hing rechtstreeks af van het Patriarchaat van Constantinopel. De reglementen van de school werden enkele keren gewijzigd, mede op advies van metropoliet Filaret van Moskou, aan wie ze telkens werden voorgelegd. Omdat de metropoliet van Moskou bij het bestuur van de school op Chalki, net als in de 19de eeuw bij zowat alle aangelegenheden van het patriarchaat van Constantinopel, heel wat in de melk te brokkelen had, is Lebedev (2012: 395-421) goed op de hoogte van het reilen en zeilen van de school en kunnen we uit zijn geschiedenis van de Grieks-Oosterse kerk (Греко-Восточная церковь) heel wat opsteken. Zoals ook uit de *Κανονισμός* (*Reglement*) van 1874 blijkt, werd de school gefinancierd door de oecumenische patriarch en de synode, maar ook door de giften van de ouders van de leerlingen, die meestal welstellende lieden waren (*Kanonismos* 1874). Het bestuur was in handen van een raad van toezicht (εφορία), bestaande uit vier leden van de synode. Het schoolhoofd (σχολάρχης) was meestal een archimandriet, die een theologische en bij voorkeur nog een andere opleiding had genoten. Hij legde verantwoording af aan de raad van toezicht. De leraars, geestelijken of theologisch geschoolde leken, werden aangesteld door het schoolhoofd en de raad van toezicht. Ze woonden in de school in. De leerlingen – in principe zestig, maar meestal waren het er veel meer – waren tussen 18 en 22 jaar oud en hadden zich ertoe verbonden later priester te worden. Binnen het schoolgebouw heerste een discipline als in een klooster, al was het uitdrukkelijk de bedoeling om wereldse priesters op te leiden. Tussen 1844 en 1878 bezochten ongeveer 350 leerlingen de school; gemiddeld studeerden er jaarlijks een zestal af.

De leerstof, die de leerlingen op de Theologische School binnen zeven jaar onder de knie moesten krijgen, bestond uit kerkgeschiedenis, hermeneutiek en Bijbelexegese, dogmatische en ethische theologie, patrologie, Bijbelse archeologie, herderlijke theologie, homiletiek, catechese, liturgiek en kerkelijk recht, psychologie, logica, ethiek, geschiedenis van de filosofie, Grieks, Latijn, retorica en opstelkunde, geometrie, wiskunde, algebra, mathematische geografie, geschiedenis, chronologie, Kerkslavisch, Turks, Frans en kerkzang. Ondertussen deden ze ook praktische ervaring op als kerkzangers en kanselredenaars. Elk jaar legden ze een examen af. Aanvankelijk kregen ze een 1, 2 of 3, maar later werden de punten op advies van de Moskouse metropoliet vervangen door de kwalificaties “μετρίως” (“middelmatig”), “καλώς” (“goed”) en “ἄριστα” (“uitstekend”). Bij “middelmatig” moest de leerlingen het examen overdoen. Het eindexamen bestond uit een mondeling examen in aanwezigheid van alle leraren en de patriarch zelf. Aanvankelijk ‘trokken’ de examinandi een vraag, maar weer op advies van metropoliet Filaret gebeurde

het examen later in de vorm van een gesprek (συνδιάλεξις), om toeval zoveel mogelijk uit te sluiten. De afgestudeerden waren ondertussen tot priester gewijd of ontvingen de wijding na voltooide studies. Ze waren eigenlijk overgekwalificeerd om als parochiepriesters aan de slag te gaan en sommigen maakten dan ook carrière binnen de kerkelijke hiërarchie of werden priesters in de vele Griekse kolonies buiten het Osmaanse Rijk. (De school werd in 1971 in uitvoering van een nieuwe wet op het hoger onderwijs door de Turkse regering gesloten.)

Tot besluit

In dit summiere en wat anekdotische overzicht van het Griekse onderwijs ten tijde van de Turkocratie zijn hoofdzakelijk scholen binnen de grenzen van het Osmaanse Rijk en vooral scholen in wat vandaag Griekenland is aan bod gekomen. Er bestonden nog vele tientallen Griekse scholen in Albanië, Bulgarije en Macedonië. Ook buiten het Osmaanse Rijk bestonden er Griekse scholen. Zo bleven buiten beschouwing:

- ♦ het Pontificaal Grieks College van de Heilige Athanasius (Ποντιφικό Ελληνικό Κολλέγιο Αγίου Αθανασίου) in Rome, gesticht in 1577 door paus Gregorius XIII (en sinds 1956 geleid door Belgische benedictijnen van Chevetogne);
- ♦ de School van Flanginis (Φλαγγίνειος Σχολή) in Venetië, die bestond van 1664 tot 1905;
- ♦ de Vorstelijke Academie van Boekarest (Αυθεντική Ακαδημία Βουκουρεστίου), die functioneerde van 1694 tot 1821, en waar Neofytos Doukas (Νεόφυτος Δούκας, 1815-1818), Rigas Feraios (Ρήγας Φεραίος, 1757-1798) en andere prominente figuren onderwijs gaven;
- ♦ de Vorstelijke Academie van Iași (Αυθεντική Ακαδημία Ιασίου), die bestond van 1707 tot 1835, en waar colleges werden gegeven door zulke eminente geleerden als Nikiforos Theotokis (Νικηφόρος Θεοτόκης, 1731-1800), medewerker en opvolger van Evgenios Voulgaris als bisschop in Rusland, en Iosipos Misiodax (Ιώσηπος Μοισιόδαξ, 1725-1800), die directeur van de Academie was.

Vooraf de scholen in de Roemeense Vorstendommen boden een modern, 'Verlicht' onderwijs, in het Grieks (zie Camariano-Cioran 1974). De studenten waren orthodox-christelijke jongeren uit het hele Osmaanse Rijk, die na voltooiing van hun studies een belangrijke rol speelden in de verspreiding van de Verlichting over de hele Balkan. Het zou ook interessant zijn geweest,

maar had ons te ver gevoerd, om de Griekse scholen, hun financiering en de leerprogramma's te bekijken in het licht van de – veelal onterecht verwaarloosde – Osmaanse context. De overeenkomsten met de 'mektebs' (lagere scholen) en 'medrese's' (secundaire of Koranscholen) waren immers treffend. In beide gevallen ging het om een onderwijs dat in de eerste plaats religieus was en verder vooral aandacht besteedde aan filologische en retorische vaardigheden. Ook de modernisering van het islamitische onderwijs met dezelfde moderne leervakken en de invoering van onderwijs voor meisjes gebeurde ongeveer in dezelfde periode als in de Griekse scholen het geval was, al liepen de islamitische scholen wel meestal wat achter.

De Osmaanse samenleving was intellectueel ongetwijfeld weinig stimulerend, maar van discrimineren, laat staan verbieden van Griekse scholen – en überhaupt scholen van niet-moslims – was geen sprake. Dat gebeurde pas ten tijde van de Turkse Republiek. De Griekse mediëvist en kerkhistoricus, hoofdarchivaris van het patriarchaat van Constantinopel, Manouil Gedeon (1883: 52) doet er zelfs nog een schepje bovenop:

De morele plicht van de geleerde, indien niet van de historicus, vereist dat de eeuwige erkentelijkheid wordt betoond van de school zelf, de kerk en ons volk jegens de van Godswege boven ons geplaatste regering, omdat die de opvoeding van het volk nooit in de geringste mate heeft gehinderd.

Τὸ καθήκον τὸ ἀσθηρὸν τοῦ φιλόστορος, εἰ οὐχὶ τοῦ ἱστορικοῦ, ἀπαιτεῖ 'ν' ἀπονεμηθῆ αἰωνόβιος ἢ εὐγνωμοσύνη καὶ τῆς σχολῆς ταύτης καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους ἡμῶν πρὸς τὴν θεόθεν ἐφ' ἡμᾶς τεταγμένην ἀρχὴν, ἥτις οὐδέποτε μὲν παρενέβαλεν οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον πρόσκομμα εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ γένους.

De grootste hindernis op de weg naar de modernisering van het onderwijs in de geest van de Verlichting vormden niet de Osmanen, maar de conservatieve 'hardliners' binnen de orthodoxe kerk zelf, maar die werden in de periode vóór de 'Tanzimat' wel ten volle door de Osmaanse overheid gesteund.

Bibliografie

- Ainianos, G. 1838. Γεώργιος, Αιτιάνος, *Σύλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίου Ἐὐγενίου τοῦ Βουλγάρου καὶ τινῶν ἄλλων μεταπωθέντων*. Αθήναι: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ράλλη.
- Angelou, A. 1997. *Ἄλκης Ἀγγέλου, Κρυφὸ Σχολεῖο: τὸ χρονικὸ ἐνός μύθου*. Athene: Estia, 1997
- Camariano-Cioran, A. 1974. *Les Academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Chassiotis, G. 1881. *L'instruction publique chez les Grecs: depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*. Paris: Ernest Leroux.
- Clogg, R. 2018. *Greek to Me. A Memoir of Academic Life*. London: Tauris.
- Danos, A. 2002. "Nikolaos Gyzis's The Secret School and an ongoing national discourse", in: *Nineteenth-Century Art Worldwide* 1. http://19thc-artworldwide.org/autumn_02/articles/dano_print.html.
- Darouzès, J. 1964. "Lettres de 1453", in: *Revue des études byzantines* 22: 72-127.
- Elliniki nomarchia*, 1806. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας*. http://users.uoa.gr/~nektar/history/3contemporary/hellenic_polity.htm.
- Evangelidis, T. 1936. *Τρύφων Ευαγγελίδης, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*. I-II. Αθήναι: Α. Π. Χαλκιοπούλου.
- Gedeon, M. 1883. Μανουὴλ Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας: Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830*. Κωνσταντινουπόλις: Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου.
- Grigorovič-Barski, V. 1886. *Василий Григорович-Варскийи Странствования (...) по Святым местам Востока с 1723 по 1747 г. Часть II* (Omwervingen langs de Heilige Plaatsen in het Oosten van 1723 tot 1447). Санкт Петербург: Православное Палестинское Общество.
- Helladius, A. 1714. *Status praesens ecclesiae graecae (...)*. Nürnberg.
- Henderson, G.P. 1971. *The Revival of Greek Thought, 1620-1830*. Edinburgh & London: Scottish Academic Press.
- Isagogiki didaskalia*, 1802². Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eisagogiki-Didaskalia.pdf>.
- Kanonismos*, 1874. *Κανονισμὸς τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*. Κωνσταντινουπόλις: Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου.
- Kazhdan, A. (ed.) 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 1. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Kitromilides, P. 1999. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*. Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς.
- Konstantinos, G. 1786. Γεώργιος Κωνσταντῖνος, *Λεξικὸν τετραγλωσσον. Περιέχον δηλαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ἑλληνικὴν, πεζὴν ἤτοι ἀπλὴν Γραικικὴν, Λατινικὴν,*

καὶ Ἰταλικήν / *Dictionarium quatuor linguarum, Graecae scilicet literalis, Graecae vulgaris, Latinae, atque Italicae*. Βενετία: Παρά Αντωνίω τῷ Βόρτολι.

Kourmantzi-Panagiotakou, E. 1991. Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, “Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της. Οι “νεωτεριστικές” σχολές και οι σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα”, in: *Δωδώνη* 20: 101-174.

Kryfo scholio, 2019. *Κρυφό Σχολειό*. <http://www.kryfosxoleio.com/>.

Lebedev, A.P. 2012 [1896]. Алексей П. Лебедев, *История Греко-Восточной церкви под властью турок* (Geschiedenis van de Grieks-Oosterse kerk onder de heerschappij van de Turken). Санкт-Петербург: Изд. Олега Обышко.

Mathas, Z. 1884. Ζαχαρίας Μαθάς, *Κατάλογος ιστορικός τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*. Αθήναι: Ἐκ τῶν Καταστημάτων Ανδρέου Κορομηλά.

Peufuss, M. 1989. *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*. Wien, Köln: Böhlau.

Sathas, K. 1870. Κωνσταντίνος Σάθας, *Βιογραφικὸν Σχεδιάσμα περὶ Ἱερεμίου Β΄*. Αθήναι: Τυπογραφεῖον Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου.